

# ISKUSTVA IZ EVAKUACIJE RANJENIKA IZ UŽICA 1941.

Negde u drugoj polovini novembra 1941. godine stiglo je u Kraljevački odred pismo iz Užica u kojem je naređeno da se odredski lekar što pre uputi u Užice gde će primiti novu dužnost. Svi mi, Kraljevčani, znali smo da se u Užicu nalazi Vrhovni štab. S obzirom na moje iskustvo iz građanskog rata u Španiji nije bilo u štabu odreda nikakve sumnje u to, da će moj odlazak u Užice i nova dužnost značiti rastanak s odredom, možda zauvek. Obuzela su me osećanja ponosa i tuge istovremeno. U Kraljevačkom partizanskom odredu proveo sam svoje najlepše ratne dane. On mi je bio matica. Svaki ratnik oseća snažnu potrebu da ima svoju jedinicu, svoju maticu. Čak i onda kada se rastane s njom, on je i dalje oseća kao svoju.

Delovi Kraljevačkog odreda su ušli u sastav Prve proleterske brigade kao njen 4. bataljon. Tokom rata smo se ponekad slučajno susretali: za vreme bitki, u marševskim kolonama ili u drugim prilikama. Uvek sam se među Kraljevčanima osećao kao među svojim zemljacima i imao sam utisak da sam na časak navratio u svoj rodni kraj. U Kraljevačkom odredu stekao sam svoje prvo i najvažnije partizansko iskustvo: lekar i svaki zdravstveni radnik u partizanskom ratu mora biti »sve i svja«. On nikako ne sme da se ograniči samo na staranje o fizičkom zdravlju boraca, a ponajmanje bi smeo da ovo staranje svede na pasivno iščekivanje da mu se neko javi »na lekarsku«. Na njemu je da bdi nad celokupnim životom jedinice, on mora da se ukopča u mehanizam političkog života, da je svakodnevno pri ruci komandantu, političkom kome-saru i partijskom sekretaru. Da i ne govorimo o tome da je elementarna njegova dužnost da učestvuje u svim borbenim akcijama jedinice, u stroju, s puškom u ruci, da deli dobro i zlo sa ostalim borcima. Možda sam ovde rđavo upotrebio reč »dužnost«. U stvari, partizanski lekari su sve to radili ne zato da bi odgovorili »dužnosti« nego iz svoje unutarnje potrebe. Tek kasnije, kada su narasle potrebe za sanitetskom službom a i stvorene bolje mogućnosti za njen rad, partizanskim lekarima se moralo direktno uskraćivati zadovoljstvo da neposredno učestvuju u borbenim akcijama. Tako sam i ja u Kraljevačkom odredu u početku živio životom borca, bio noću na straži, patrolirao i učestvovao u akcijama, prihvatao se partijsko-političkog rada i svega što je trenutno zatrebalo, a gde su moja skromna iskustva mogla biti od koristi. Kasnije, kada smo zadobili prve ranjenike, morao sam se više povlačiti na »svoj posao«. Pod kraj našeg boravka na terenu oko Kraljeva (u jugoistočnom uglu između Ibra i Morave, sa osloncem na planine Goč i Stolove) imali smo nekoliko desetina ranjenika i bolesnika. Oni su delom bili smešteni u jednu bolnicu



na planini Goču (šumarska kuća više sela Kamenice), a delom u samo selo Kamenicu i u više drugih sela južno od Kraljeva. Takva disperzija ranjenika, uslovljena taktičkim, ekonomskim i bezbednosnim faktorima, otežavala je lekarski rad. Ali ova poteškoća, sa kojom sam se tada prvi put sreo u našem ratu, urodila je i svojim plodom: tu, oko Kraljeva, u meni se prvi put rodila zamisao o mobilnoj hirurškoj ekipi. Zamišljao sam: kad bih raspolagao samo jednim hirurgom, a imao ovoliki broj ranjenika rasturenih po širokom prostranstvu, mogao bih ga najbolje iskoristiti samo ako bih ga popeo na konja pa da neprestano kruži od jedne grupice do druge. Ova ideja ostvarila se tek aprila 1942. kada smo u Foči formirali mobilnu hiruršku ekipu koja je obrađivala ranjenike ne samo u fočanskoj bolnici, nego i u borbenim akcijama na ustaška uporišta Borač i Rogaticu.

Sve ovo sam naveo samo zato da bih pokazao kako sam bio povezan sa svojim odredom i kakav je preokret u mom partizanskom životu predstavljao rastanak s Kraljevčanima. S druge strane, i pored ponosa što odlazim na višu dužnost, obuzimala me je i zebnja pred sasvim novom i nepoznatom odgovornošću.

Pre polaska sam još jednom, zadnji put, organizovao kupanje odreda u Bogutovačkoj banji i predao dužnost medicinaru Čedi Kasalici. Odredska ambulanta s desetinom bolesnika i ranjenika nalazila se tada u školi u selu Ročevićima.

Do Čačka se tada putovalo čezama, a od Čačka do Užica vozom. Voz prepun partizana. Naši organi bezbednosti kontrolisali su sve putnike. Prvi atributi države, Užičke republike, usred okupirane Evrope! U Užice sam stigao u noć. Vrhovni štab me je te noći snažno impresionirao. Ta prostrana zgrada narodne banke, ti široki hodnici i, naročito, tišina i red koji su tu vladali, sve je to bilo drukčije od naše bučne, pomalo razbaškarene i musave »partizanije«, sve je govorilo da ova ustanova predstavlja nov kvalitet vojske. Dežurni mi je pokazao krevet i rekao da se sutra dan javim drugu »Starom«. Legao sam i dugo razmišljao o drugu Starom. Znao sam da će to biti drug Tito, onaj čije smo članke čitali pod inicijalima Tt, onaj koji nas predvodi, koji zna više od ma koga od nas, koji predviđa sve i koji će naći izlaz iz svake situacije. Neobično osećanje sigurnosti vladalo je tada svakim partizanom pri pomisli na druga Tita zato što se znalo da je on generalni sekretar Partije, a za Partiju nije postojalo nemoguće. Zaspao sam s nestrpljenjem želeći da noć prođe što pre.

Druga Tita sam sutradan zatekao u prostranoj, svetloj i vrlo jednostavno nameštenoj sobi: oveći sto, sekcije, na zidu velika karta Jugoslavije i ništa više. Nastojao sam od sveg srca da moj nastup bude što više vojnički. Naprosto sam uživao u toj svojoj vojničkoj strogosti, otresitosti i u nekoj demonstraciji antipartizanstine. Posle mog pozdrava i raporta obuhvatio sam jednim pogledom i ulovio neka obeležja toga čoveka koji je upravljao sudbinom naše borbe i koga smo tako dugo očekivali: blage plave oči, do detalja izvajano lice (lice idealnog klasnog svesnog radnika, proletera, lice kao da je skinuto s neke ruske slike iz vremena proletkulta), tamnoplava uniforma. Moje već ranije ustaljeno osećanje sigurnosti i gordosti bilo je sad učvršćeno: vidim da imamo Vrhovnog koman-



danta, imamo onoga koji zna šta hoće, više nismo pojedinačni i izolovani partizanski odredi, sad smo povezana vojska, sad znamo da imamo nekoga levo i desno od sebe.

Naš razgovor nije bio dug. I to mi se jako svidelo. Odlika dobrog starešine je da bez mnogo reči dá sasvim određene i jasne direktive svome potčinjenom. Drug Tito mi je, pre svega, saopštio da sam postavljen za referenta saniteta pri Vrhovnom štabu. To je iziskivao razvoj ustanka uopšte i situacija na oslobođenoj teritoriji u Srbiji posebno. U Užicu se nakupilo mnoštvo ranjenika. Moj prvi zadatak je da sredim stanje u Užicu.

Nije mi baš bilo lako pri duši kada sam napustio sobu druga Tita. Istina, čitava njegova pojava i način kako me je upoznao sa novom funkcijom ulivali su mi samopouzdanje i delovali smirujuće, pa ipak, zadatak koji je stajao preda mnom kao da je prevazilazio moje snage. Onda sam dozvao u pomoć svoje iskustvo iz Španije, stručno, organizaciono i političko. Tamo, a i pre Španije, još za vreme revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu, naučio sam da za komuniste nema nesavladivih teškoća sve dok ostaju komunisti, dok umeju hladnokrvno ocenjivati situaciju, dok umeju da se oslone na ljude i mobilišu ih za akciju. Komunisti su me naučili jednom zadovoljstvu naročite vrste: nasrtati svom snagom na teškoće, savlađivati ih a ne izbegavati. Situacija koja je stajala preda mnom, a nju još nisam ni upoznao, stavila je moj moral pred prvi težak ispit, jedan od teških i najtežih koje sam imao za čitavo vreme rata.

Tada, kao uvek u ratu, kad god bih se našao pred »nemogućim« zadatkom, počeo sam raditi prema poznatom metodskom principu: »u p o z n a j , p r o c e n i , d e j s t v u j«. Zaista, nema ništa pogrešnijeg nego kad čovek, našavši se pred nepoznatom pojavom ili teškim zadatkom, pasivno čeka da mu »sine pamet« kako će ga rešiti. Umesto toga, umesto svih meditacija, treba samo otpočeti d e j s t v o v a t i: izviđati, upoznati i već u tom procesu donositi početna rešenja i postizati makar i male rezultate, pa će se »glavno« rešenje samo nametnuti.

Dane i noći bio sam u pokretu. Obilazio u Užicu, Požegi i Čačku sve što je bilo u vezi sa sanitetom: bolnice, ambulante, apoteke i ljude koji su tu radili. Evo glavnih podataka o tadašnjoj situaciji: ukupno je na tom području moglo biti oko 500 ranjenika (kasnije, kada je počela nemačka ofanziva, taj je broj porastao na 700). Najveća njihova koncentracija bila je u samom Užicu (gradska bolnica i bolnica Crvenog krsta) i u Sevojnu (poljoprivredna škola). Stanje u bolnicama, dabome, nije bilo zadovoljavajuće, ali nije bilo ni tragično. Mnogo štošta me je podsećalo na Španiju: bolnice prepune, premnogo pomoćnog osoblja, neveselost u svim poslovima, teški zadah od gnojnih rana, mnogo osteomijelita i sepse, medicinski rad slab (primenjivalo se uglavnom konzervativno lečenje rana beskrajnim previjanjima i ispiranjima, a malo se hirurški radilo), ali, s druge strane, u bolnicama je ipak vladao nekakav red i »naš« poredak, funkcionisali su politički komesari, čitana je štampa, ishrana je uredno tekla i raspoloženje među ranjenicima bilo je vrlo dobro. Valja pomenuti da je u tim partizanskim bolnicama lečen i manji broj četničkih ranjenika koji su poticali iz vremena zajedničkih borbi protiv oku-



patora, dok četnička komanda još nije izdala naređenje za izdaju i bravotoubilački rat. U postupku prema njima nije bilo nikakve razlike. Citava, dakle, atmosfera koju sam zatekao u bolnicama, uveravala me je da »stvar ipak nekako ide«. Zato mi se na kraju obilaska činilo da bi pri takvom stanju stvari u bolnicama mogao da se postavi kao glavni zadatak: održati sanitetski kurs za bolničare u partizanskim odredima. Smatrao sam da bi budući ranjenici stizali do bolnica u mnogo boljem stanju ako bi bolje funkcionisala prva pomoć na bojištu, ako bismo u odredima imali barem po jednu odgovornu i dobro školovanu bolničarku koja bi sve radila po jedinstvenom metodu naučenom ovde u Užicu. Već sam bio spremio poziv na ovaj kurs. Pripremao sam i formular ranjeničke karte. Čini mi se da je kursom trebalo da rukovodi dr Dejan Popović.<sup>1</sup>

Ali dva krupna i iznenadna događaja potpuno prekidose ove moje planove: eksplozija u fabrici municije i nemačka ofanziva protiv oslobođene teritorije.

Užička fabrika municije eksplodirala je u rano poslepodne 22. novembra 1941. Ja sam se u tom trenutku zatekao u glavnoj ulici što vodi od trga prema narodnoj banci (Vrhovnom štabu) i njenim podzemnim trezorima gde je bila smeštena fabrika. Čuvši snažnu detonaciju, pomislio sam najpre da je u pitanju avionska bomba pa sam instinktivno skrenuo s ulice pod svod nekih kućnih vrata. Ali ubrzo sam video kako iz grla podzemne fabrike suklja crni dim, a kroz dim izleću ljudi i trče izbezumljeno ulicom prema meni. Izgledali su jezivo kao fantomi iz pakla: potpuno crni, samo su im se belasali zubi i oči, sa rukama podignutim uvis. Među njima sam prepoznao i profesora Pavla Savića.

Opečeni ljudi sručiše se u garnizonsku ambulantu u kojoj je radio dr Andersen — Rus.<sup>2</sup> Otrčao sam za njima. U ambulanti je vladala prava »traumatska epidemija«, iako mi ovaj Pirogovljevi izraz tada još nije bio poznat. Povređeni su ispunili hodnike i veliku sobu u kojoj smo obrazovali previjalište. Bilo je zapomaganja, pometnje, necelishodne žurbe, pa ipak prva pomoć je ukazana svima u roku od 2 do 3 sata. Opečene površine smo zavijali sterilnom gazom, ali smo pri tome pravili grešku, naime, na gazu smo stavljali i vazelin, čija je sterilnost bila sasvim sumnjiva.

Teško povređeni su preneti u gradsku bolnicu. Ne sećam se više njihovog broja, ali svakako je bilo barem desetak vrlo teških opekotina sa preko 50% opečene površine. Sećam se dobro zapomaganja tih bolesnika. Mi, lekari, nismo se mogli složiti oko lečenja šokiranih. Jedni su stajali na stanovištu da im treba davati morfijum sve dok se javlja bol kao jedan od glavnih faktora šoka, tim pre što tada nije bilo krvi, a niti iskustava u transfuziji, da bismo se na taj način uspešnije borili protiv šoka. Drugi su bili protiv morfijuma.

Likvidacija posledica eksplozije u Užicu zahtevala je puno angažovanje naših snaga te nam je odvukla pažnju sa druge, mnogo veće opasnosti koja se nadvila nad Užičku republiku i veliki broj ranjenika u njoj. Naime, nemačka ofanziva bila je već u toku. Ukoliko je tačno da je eks-

<sup>1</sup> Ubile ga ustaše u selu Govzi 1943. godine posle V ofanzive.

<sup>2</sup> Ubili ga četnici u selu Ilovači kod Foče s proleća 1942. godine.



plozija bila delo neprijateljeve diverzije a ne nesretan slučaj, onda se mora priznati da mu je zaista pošlo za rukom da ostvari školski primer kombinovanja diverzije u pozadini sa dejstvom njegovih snaga s fronta.

Nemačka ofanziva protiv Užica bila je usmerena u tri glavna pravca:

I. dolinom Drine, pravcem Ljubovija — Rogačica — Kadinjača — Užice,

II. pravcem, Valjevo — Bukovi — Kosjerić — Užice,

III. dolinom Zapadne Morave, pravcem Kraljevo — Čačak — Požega — Užice.

I pored herojskog otpora na Bukovima i Kadinjači, naše snage nisu uspele da zadrže pritisak nadmoćnog neprijatelja. Događaji su se razvijali munjevitom brzinom: 25. XI pala je Ljubovija; 27. XI Nemci se probijaju od Kraljeva ka Čačku, a 28. XI zauzimaju Čačak; 29. XI Nemci ulaze u Užice. Tog dana navršio sam tek drugu nedelju staža na novoj dužnosti.

Kakav je bio rad saniteta u tim danima?

Još krajem oktobra Vrhovni štab je naredio da se na Zlatiboru, gde je postojao veći broj turističkih objekata, pripremi smeštaj za ranjenike. Ovo naređenje je izdato vrlo verovatno u vezi sa već započetom nemačkom ofanzivom i s namerom da se pripremi odušak iz kotla u koji bi eventualno mogli pasti ranjenici u dolini Zapadne Morave. Na Zlatibor je 21. novembra transportovana prva grupa teških ranjenika iz Užica, a 26. novembra Vrhovni štab mi je naredio da sprovedem potpunu evakuaciju svih ranjenika iz svih gradova oslobođene teritorije. Pokuljali su potoci ranjenika iz Čačka, sa valjevskog pravca i od Rogačice, tako da je Užice odjednom postalo kritično usko grlo. Za dalju evakuaciju na Zlatibor stavljeni su mi na raspolaganje svega tri kamiona, jedna sanitetska kola i jedan autobus. I ovaj jedini autobus je prvog dana izgubljen: survao se niz strmine Palisata, srećom bez ranjenika, na povratku u Užice; poginuo je samo šofer. Osim krize u vremenu i transportnim sredstvima, situaciju je pogoršavala i žestoka zima koja je baš tih dana otpočela. Mraz je bio tako žestok da sam bio svedok kako se na platformama kamiona odmah ledio gnoj koji je isticao iz rana. Ne znam šta je bio razlog još jednoj nevolji, da li panika ili nečija sabotaža, tek bilo je mnogo ranjenika koji su iznošeni iz bolnice bez odela, samo umotani u čaršav i čebe. Pa ipak, evakuacija iz Užica izvršena je potpuno i na vreme. Poslednji ranjenici napustili su Užice noću 28/29. novembra, a 29. novembra pre podne Nemci su zauzeli grad.

Međutim, suprotno mom očekivanju, kriza se nastavila i na Zlatiboru, te je tamo dostigla dramatičnu kulminaciju. Ja sam živeo u nadi da je Zlatibor nepristupačan za Nemce i neosvojiv. Mislim da nisam bio jedini koji je u to verovao.

Vest o padu Užica stigla je na Zlatibor 29. novembra uveče, dakle, barem 6 sati kasnije od samog događaja. Vest je u početku bila primljena kao »alarmanтна i petokolonaška«! Tek u noć uspelo nam je da pronađemo Vrhovni štab i dobijemo potvrdu da je situacija zaista kritična, da



se dolazak Nemaca može očekivati već sutradan rano i da treba ranjenike hitno evakuisati preko reke Uvca prema Sandžaku. Moram priznati da je to naređenje delovalo na mene porazno: mrkla noć, čiča zima, oko 700 ranjenika rasturenih po svim vilama i kafanama, osoblje premoreno prethodnom danonoćnom evakuacijom, sva vozila u rashodu i rasturena kojekuda, a kad bi ih i bilo, ne bismo s njima ništa više mogli napraviti jer je drumā bilo još samo nekoliko kilometara prema Uvcu. Atmosfera bespomoćnosti bila je potencirana još i time što se do toga časa nije znalo za sudbinu druga Tita. Mislilo se da je on poginuo. U Vrhovnom štabu vladala je duboka potištenost. Iz Štaba sam se vratio na Kraljeve vode. Tamo sam, među ranjenicama, a i među osobljem, zatekao veliku neizvesnost i uznémirenost. Jedan od ranjenika već je počinio samoubistvo.

Kao pritisak more ostalo mi je na duši pitanje šta da se radi sa 150 teških, nepokretnih ranjenika. Nisu postojale više nikakve realne mogućnosti za njihovo spasenje. Oni su, dakle, izgubljeni? Iako je svaka racionalna analiza davala drukčiji rezultat, ipak se nisam mogao osloboditi osećanja ličnog neuspeha i lične krivice u tragediji koja je već bila na pragu.

Kao što je poznato, Nemci su toga jutra stigli na Kraljeve vode i obavili zversko delo svojstveno njima.

#### RAZMATRANJA

Pogibija 150 partizanskih ranjenika 1941. godine na Zlatiboru svakako spada među najveće nedaće ove vrste koje smo pretrpeli u narodno-oslobodilačkom ratu. Kao učesnik evakuacije iz Užica ja nisam u stanju, niti želim, da dajem »konačnu« ocenu »pravilnosti« svih naših ondašnjih postupaka, a još manje da se upuštam u pitanje »odgovornosti«, zašto se radilo ovako, a ne drukčije itd. Pa ipak, smatram da će biti korisno da danas, posle 20 godina, pružim objektivnom istoričaru neke elemente za njegovu analizu i za njegov sud. Ovo činim utoliko pre što mislim da se iz tih elemenata mogu već sada izvući neke praktične pouke za rad naših zdravstvenih radnika u nekoj sličnoj eventualnosti, ne samo ratnoj, nego i u slučaju bilo kakve elementarne nesreće u mirno doba.

Pre svega treba istaći da evakuacija 700 ranjenika od Užica do Zlatibora, za vreme od svega tri dana i tri noći, na odstojanju od 30 kilometara, u uslovima žestoke zime, sa svega tri kamiona i jednim sanitetskim kolima, predstavlja jedan od najvećih podviga partizanskih sanitetskih radnika i svedočanstvo njihovog krajnjeg samopregora. Veličina ovog dela ističe se još više ako se ima u vidu činjenica da je sanitet, u te dane bio gotovo potpuno osamljen, bez veze sa Vrhovnim štabom koji je bio sav zauzet odbranom Užica. O visokoj moralnoj vrednosti sanitetskog osoblja svedoči i detalj sa Zlatibora: glasnik Vrhovnog štaba saopštava pred ranjenicima da je Užice palo, a lekari i bolničari hoće da ga zgrome kao »paničara i defetistu«! Lekari su unosili ranjenike u kamione, tovarili materijal, šofirali i tako svojim primerom podsticali da se izvuku i poslednje rezerve snage iz premorenog osoblja. Ne verujem, dakle, da se u pogledu same evakuacije, smeštaja i ishrane ranjenika na relaciji



od Užica do Zlatibora moglo u tim uslovima išta više učiniti. Još manje se moglo bilo šta više očekivati u završnom činu tragedije, tj. u noći 29/30. novembra na Kraljevim vodama: naše organizovane odbrane prema neprijatelju više nije bilo, bolnica je ostala bez ikakve zaštite, bez ikakvih transportnih sredstava, a Vrhovni štab je bio sav obuzet teškom brigom za sudbinu Vrhovnog komandanta koji je u povlačenju iz Užica 29. novembra preuzeo lično komandovanje jedinicama zaštitnice i pri tome izložio svoj život neposrednoj opasnosti.

Međutim, baš sa stanovišta korišćenja iskustva iz Užica u bilo kakvoj eventualnosti, može se postaviti pitanje kakvi su to objektivni uslovi bili neophodni pa da se sa više ili manje izgleda izbegne nesreća na Zlatiboru?

Smatram da je prvi i osnovni uslov bila čvrsta organizacija. A toga je najviše manjkalo. Bilo je u izobilju samopregora, bilo je divnih ljudi a, gledajući celokupni potencijal užičkog područja, bilo je i materijalnih sredstava (tovarnih i zaprežnih konja), ali nam je organizacija bila još krhka, tanka i nedovršena. Uspeh (dakako relativni) evakuacije iz Užica mora se pripisati pre svega velikoj odanosti, komunističkoj svesti i individualnoj umešnosti sanitetskih radnika. Evo nekih slabosti naše organizacije:

Rukovodeći organ čitavog partizanskog saniteta u to doba bio je predstavljen jednim jedinim čovekom — referentom saniteta pri Vrhovnom štabu. Danas je sasvim očevidno da je stepen razvoja ustanka u Srbiji koncem 1941. godine (i bez obzira na užičku krizu) zahtevao razvijeniji i jači rukovodeći organ koji bi, pored toga, bio i čvršće povezan sa čitavim organizmom Vrhovnog štaba. Dva lekara (referent saniteta i njegov zamenik) i jedan farmaceut, sa grupom kurira (nekad se ne može preceniti značaj dobrih kurira u našem ratu!) — to je bio, s obzirom na objektivne zadatke koji su se postavljali, onaj minimalni »aparatus« koji je u ondašnjoj situaciji bio koliko neophodan, toliko i ostvarljiv. Bez ovakvog aparata i bez čvrste i trajne veze sa Vrhovnim štabom, referent saniteta nije bio u stanju ni da sazna za sve onolike nagle promene u situaciji, a kamoli da bitnije utiče na njih. O svoj ozbiljnosti nemačke ofanzive, na primer, on je saznao tek 26. novembra. Još od prvog dana svog preuzimanja dužnosti, a to je bilo svega desetak dana pre evakuacije, on je bio sav ogrezao u praktičan posao u bolnicama, a za vreme trodnevne evakuacije još više je tonuo u sitan ali i neizbežan posao: lično je ukrcavao ranjenike u kamione, požurivao i bodrio osoblje, budio šofere usnule od premorenosti i tome slično. Zato nije ni malo slučajno što je on, nemajući nikakve kurirske veze sa Vrhovnim štabom, saznao za upad Nemaca u Užice punih šest sati kasnije od samog događaja. Pošto nije imao pri ruci ni najobičniju geografsku kartu, nije mogao steći tačne predstave o prostoru koji se proteže južno od Zlatibora prema reci Uvcu, o naseljima gde bi se mogli smestiti ranjenici i iz kojih bi se mobilisala stoka i ljudi za njihovo transportovanje. Sumarno uzevši, takav rad referenta saniteta pri Vrhovnom štabu za vreme evakuacije iz Užica, koliko god je bio u datim uslovima neizbežan i jedino mogućan, ipak se mora, s jednog šireg i objektivnijeg stanovišta, oceniti i kao sitno prakticistički. Nje-



gova uloga kao rukovodioca nije u tim danima došla do onolikog izražaja koliko je to čitava situacija objektivno zahtevala. Njegovo mesto moralo je biti bezuslovno mnogo bliže Vrhovnom štabu, odnosno onde odakle je mogao življe pratiti razvoj operativne situacije, a njegovi organi (kojih nije imao) trebalo je da brzo prenose i ostvaruju njegove direktive adekvatne svakoj promeni situacije. Nedovoljno shvatanje štabne funkcije referenta saniteta bila je na žalost dosta česta pojava pogotovo u početku našeg narodnooslobodilačkog rata, a to je redovno imalo vrlo nepovoljnih posledica.

Slabost rukovodećeg sanitetskog organa neminovno je radala i ostale organizacijske slabosti: nemanje posebne transportne jedinice za prevoz ranjenika i posebne zaštitne jedinice za bolnicu, jačine barem jednog voda. Njihovo nepostojanje imalo je za posledicu da su se i ona oskudna transportna sredstva, dodeljena za evakuaciju ranjenika, često gubila, rasturala i uzimala za razne druge svrhe, da disciplina šofera nije mogla biti na visini — a sve to je usporavalo evakuaciju. Posebna transportna jedinica u rukama referenta saniteta bi verovatno uspeła da obezbedi i rezervnu grupu šofera koja bi smenjivala one koji su bili premoreni. Naročito je mogla biti dragocena usluga zaštitnog voda. U kritičnoj fazi evakuacije, tj. odmah po dolasku ranjenika na Zlatibor, ovaj vod je mogao biti upotrebljen za mobilizaciju konja i ljudi iz okolnih sela radi transportovanja ranjenika na levu obalu Uvca, ili, u krajnjem slučaju, za njihovu disperziju po naseljima levo od glavne komunikacije Palisat — Dobroselica. Možda bi na taj način i u ovoj situaciji, kako je to često bivalo kasnije u toku narodnooslobodilačkog rata, tragedija 150 ranjenika na Kraljevim vodama bila znatno ublažena, ako ne i izbegnuta. U svakom slučaju može se, na osnovu naših potonjih iskustava, smatrati upustom što se nije barem pokušalo da se mobiliše narod iz okolnih sela.

Izneo sam neke objektivne organizacijske uslove pod kojima bi sudbina ranjenika na Zlatiboru, možda, primila drukčiji tok. Sada se može postaviti pitanje: a da li su postojali drugi, još objektivniji, još više odlučujući momenti za ostvarenje pomenutih uslova? Da li su opšti stepen razvoja naše narodnooslobodilačke vojske u tom periodu rata i, posebno, situacija na našim bojištima krajem novembra 1941. omogućavali da se organizacijski bolje pripremimo za tako težak zadatak kao što je spasavanje onolikog broja ranjenika? Smatram da bi bilo pogrešno ako bismo dali bilo kakav apodiktički odgovor na to pitanje, jer bi svaki određen odgovor, bilo pozitivan bilo negativan, neminovno sadržavao krupne primese proizvoljnog nagađanja i spekulacije.

Ne mogu odgovoriti »da«, jer znam za opšti zakon da je sanitet u osnovi onakav kakva je i vojska, da se on ne može ni razvijati ni delovati izvan opštih organizacijskih i operativnih okvira u kojima se razvija celokupna oružana sila. Znam za pravilo da se postupci ljudi u ratu ne mogu ocenjivati samo sa stanovišta neke apsolutne vojne teorije nego, pre svega, kroz prizmu konkretnih uslova, u okviru prostora i vremena u kojem su ljudi delovali. A naša vojska je u to vreme bila još mlada i operativna situacija izvanredno teška. Završna faza nemačke ofanzive na



našu slobodnu teritoriju odigrala se munjevitom. Nemci su imali ogromnu nadmoćnost u ljudstvu i tehnici, a partizanski odredi bili su već iznureni i proređeni dugotrajnim borbama na dva fronta: protiv Nemaca i protiv četničke izdaje. Zato uviđam rizik kojem se mogao izložiti referent saniteta pri Vrhovnom štabu da se sam upustio, u onim kritičnim danima, u stvaranje neke »bolje« organizacije: mogao je na tome izgubiti dragoceno vreme, moglo ga je to dovesti do još veće izolovanosti od događaja pa da ne učini ni onoliko koliko je učinio. U svakom slučaju, njegov onakav rad, koji sam nazvao sitnoprakticističkim, bio je daleko korisniji nego da se u tom trenutku »bavio organizacionim pitanjima«.

Pa ipak, ne bih mogao mirne duše da prihvatim ni negativan odgovor, tj. da baš nikako nismo mogli, ne samo sanitet nego svi mi kao celina (vojska, narodni odbornici, organizacije), učiniti ništa više za ranjenike. Mi smo skloni da u svojim današnjim razmatranjima ratnih zbivanja dajemo prevelik značaj opštim i objektivnim »uslovima« pod kojima smo delovali, pa nam izgleda kao da su događaji morali neminovno teći baš tako kako su tekli. »Učinilo se sve što je bilo moguće, nije se moglo drukčije«. Čini mi se da je ovakav misaoni postupak kratkog daha, da on sam sebi zatvara vidik i da zatupljuje kritički duh. Ovakvim postupkom umanjujemo ulogu subjektivnog faktora (znanje, iskustvo, sposobnost blagovremene procene situacije, inicijativa, brzo reagovanje itd.). A baš naša ratna istorija je prepuna primera koji pokazuju kako je ovakav subjektivni faktor predstavljao ponekad onaj minimalni ali sudbonosni dodatak na terazijama »objektivnih uslova« koji je odlučivao da tok događaja ipak prevagne ovamo, a ne onamo.

Zato smatram da je u interesu slobode naše analitičke i kritičke misli, a pogotovo u interesu nedogmatskog korišćenja našeg ratnog iskustva, ako se na postavljeno pitanje ne daje ni kategorički negativan odgovor. Eventualni budući korisnik našeg iskustva iz Užica moraće shvatiti da u ratu treba uvek i najpre činiti ono što je moguće, ali istovremeno, da ne sme unapred zaustaviti svoju misao i svoju akciju pred bedemom »nemogućnog«. On će morati shvatiti da je u sanitetu organizacija jedan od najbitnijih uslova za preovlađivanje stihije, a tu organizaciju treba stalno usavršavati prema zadacima koji se postavljaju.

Gledano sa izvesne istorijske distance i sa stanovišta naših poznijih iskustava, ne bi se mogla apriorno odbaciti mogućnost i drukčijeg, povoljnijeg ishoda sudbine ranjenika na Zlatiboru. Da su postojali pomenuti organizacijski preduslovi, da smo mi subjektivno bili potpuno na



visini situacije (blagovremenija procena situacije i njene težine) moglo se postupiti još i ovako:

— moglo se produžiti s evakuacijom ranjenika odmah prema Uvcu bez zadržavanja na Zlatiboru. Iluzije u sigurnost Zlatibora postojale su; na krajnjoj tački automobilskog puta, u selu Dobroselici, mogla se obrazovati relejna stanica i tu se moglo izvesti prekrcavanje ranjenika sa kamiona na volovska kola i tovarne konje. Okolni teren raspolagao je dovoljnim brojem ovih sredstava i teško je zamisliti da bi stanovništvo, čak i ono nenaklonjeno nama, otkazalo pomoć da mu se objasnilo da su u pitanju ranjenici.

— Paralelno s ovim, a pogotovo za slučaj neke krize s one strane Uvca, mogli su se nepokretni ranjenici razmestiti i rasturiti po manjim grupama bočno od komunikacije Kraljeve vode — Kokin Brod i to po planinskim naseljima i šumama na planini Murtenici i Torniku. Njihova situacija ne bi ni tu bila zavidna, ali bi svakako imali više izgleda da prežive nego pri neposrednom susretu s neprijateljem na Kraljevim vodama.

Pouke iz evakuacije iz Užica ušle su odmah u riznicu naših znanja o partizanskoj sanitetskoj taktici. Od tada pa nadalje, sve do kraja rata, mi smo nastojali da se pridržavamo ovih načela:

— ne trpeti nikada veću koncentraciju ranjenika u jednom mestu;

— ne gajiti preterane iluzije o našim planinama; nepristupačnih terena za neprijatelja nema;

— svaka partizanska bolnica, ma koliko situacija izgledala stabilna, treba da radi u stalnoj spremnosti za pokret;

— najšire se oslanjati na narod, posebno na omladinu; kad god zatreba, smeštati ili brzo prenositi ranjenike van domašaja neprijatelja.

